

Małgorzata Bańkowska

Uniwersytet Kaliski im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego

ORCID 0000-0001-5343-3836

Dwutygodnik „Przełom” i jego twórcy w świetle akt Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie (1946)

Wstęp

Propagandowa prasa proniemiecka wydawana w Polsce w okresie hitlerowskiej okupacji, mimo kolejnych dekad upływających od zakończenia II wojny światowej wciąż odsłania przed badaczami ważne fakty i niejednokrotnie pozwala na określenie nowych kluczy interpretacyjnych. Za ten stan rzeczy odpowiadają zarówno treść i złożone determinanty tworzenia prasy gadzinowej (także motywacji ich twórców), jak i wartość poznawcza materiałów archiwalnych z nią związanych. Akta Najwyższego Trybunału Narodowego w Warszawie [dalej: NTN], Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich [dalej: GKBZH]¹ oraz Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego² odkrywają obok faktów historycznych także ważne elementy biografii dziennikarzy oraz wybitnych osobowości kultury i literatury, naznaczonych piętnem współtworzenia

¹ W latach 1945-1949 przy Ministerstwie Sprawiedliwości działała Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce oraz jej komisje okręgowe. W 1949 roku przemianowana została w Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich. Zob. T. Mielcarek, *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem oddziału w Poznaniu. Funkcjonowanie i działalność 1945-1984*, Poznań 2024, s. 43-72.

² Do najczęściej przywoływanych w literaturze przedmiotu należą akta z procesu Josepha Bühlera oraz jego korespondencja z redaktorami „Przełomu”. Zob.: IPN, NTN w Warszawie 1946-1948, Akta z procesu Józefa Bühlera byłego sekretarza stanu i szefa rządu Generalnego Gubernatorstwa, sygn. IPN GK 196/380 i IPN GK 196/385 oraz AGKBZH, Akta procesu J. Bühlera, sygn. NT IV B, 134, k. 81-88.

periodyków o charakterze gadzinowym³. Zaliczają się do nich także twórcy „Przełomu” Feliks Burdecki⁴, Jan Emil Skiwski⁵ i Jerzy de Nisau⁶. Z grona tego jedynie postać J.E. Skiwskiego doczekała się dotąd całościowych, wnikliwych opracowań⁷. Dość wymienić historycznoliteracką analizę autorstwa Macieja Urbanowskiego *Człowiek z głębszego podziemia. Życie i twórczość Jana Emila Skiwskiego* (Kraków 2003) oraz liczne prace przyczynkarskie poświęcone

³ Prasa gadzinowa definiowana jest jako propagandowa prasa wydawana pod nadzorem okupanta, w celu destrukcyjnego oddziaływania na poglądy i postawę społeczeństwa oraz uzyskania korzyści finansowych. Zob. S. Dz.[iki], *Prasa gadzinowa*, w: *Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. J. Maślanki, Kraków 1976, s. 171. W odniesieniu do periodyków tworzonych na terenie Generalnego Gubernatorstwa przez władze niemieckie lub przez nie nadzorowanych używa się także określenia „prasa niemiecka w języku polskim”, zob. L. Dobroszycki, *Założenia i organizacja prasy niemieckiej w języku polskim w tzw. Generalnej Guberni w latach 1939-1945 w świetle dokumentów*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1967, t. 6, z. 1, s. 245-280. Na określenie pism reprezentowanych przez „Przełom” uzasadnione jest, zdaniem autorki, użycie terminu „prasa proniemiecka w języku polskim”. Za terminem tym – przemawiają ideowe (w przeciwieństwie do finansowych) cechy konstytutywne tego typu prasy: 1) była tworzona i redagowana przez polskich dziennikarzy i literatów, 2) linię programową wyznaczały przekonania polskich twórców o słuszności podjętych działań i proniemieckie poglądy (wyższość cywilizacji niemieckiej nad sowiecką), 3) zawartość zdominowana była przez aktualne zagadnienia polityczne dotyczące Polski oraz jej powojennej sytuacji na arenie międzynarodowej. Podobne stanowisko reprezentuje Tadeusz Wol-sza.

⁴ Feliks Stefan Burdecki (1904-1991) – matematyk, fizyk, filozof oraz literat. Autor futuro-stycznej powieści *Babel* (1931) oraz książek: *Podróże międzyplanetarne* (1929) i *Budowa wszechświata* (1929). Przed II wojną światową pracował jako nauczyciel gimnazjalny i prowadził działalność naukową. Jako popularyzator nauki prowadził liczne wykłady oraz audycje radiowe, ogłaszał teksty naukowe. Więcej na ten temat zob.: „Wykorzystać, a nawet stworzyć każdą możliwość...”. *Życiorys Feliksa Burdeckiego (1904-1991)*, przeł. T. Gabiś, oprac. P. Kosmala, „Arcana” 2010, nr 2-3, s. 167-185; A. Drózd, *Polska racja stanu a wyobrażenia Paneuropi w utopijnej powieści Feliksa Burdeckiego pt. Babel (1931)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2017, t. 18, nr 247, s. 26-39.

⁵ Jan Emil Skiwski (1894-1956) – eseista, felietonista, pisarz. Jeden z najwybitniejszych obok Tadeusza Boya-Żeleńskiego i Karola Irzykowskiego, krytyków literackich dwudziestolecia międzywojennego, autor zbioru esejów *Poza wieszczbiarstwem i pedanterią* (1929) oraz *Na przełaj* (1935). Przed II wojną światową współpracował z czasopismami: „Tygodnik Ilustrowany”, „Myśl Narodowa”, „Tęcza”, „Pion”. Jego działalność społeczno-literacka została szczegółowo opracowana przez Macieja Urbanowskiego, zob. M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia. Życie i twórczość Jana Emila Skiwskiego*, Kraków 2003.

⁶ Jerzy Szczęśny de Nisau (de Niseau) (1892-1974) – nauczyciel i poeta, dziennikarz, członek Zjednoczenia Polskich Pisarzy Katolickich (od 1938 roku), w latach 1922-1924 współredaktor „Robotnika”, po 1926 roku publicysta „Myśli Narodowej”. W latach 1924-1939 pełnił funkcję Sekretarza Generalnego Polskiej Agencji Telegraficznej. W przygotowaniu biografia J. de Nisau w opracowaniu autorki.

⁷ Więcej o proniemieckich poglądach krytyka i jego okupacyjnej działalności zob.: M. Bańkowska, *Jan Emil Skiwski – krytyk niepokorny. (Z redakcji Pionu i Przełomu” do Biblioteka National w Caracas)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum” 2022, nr 2, s. 73-101; też, *Errare humanae est... Jan Emil Skiwski (1894-1956) i jego poglądy kulturalno-polityczne* (praca złożona do druku w monografii, która ukaże się w 2025 roku w wydawnictwie Štátna vedecká knižnica v Prešove, Słowacja).

krytykowi⁸. Z prac poświęconych Burdeckiemu i grupie „Przełom” przywołać należy pracę Gawła Strządały *Koncepcja zjednoczonej Europy Jana Emila Skińskiego i Feliksa Burdeckiego na łamach krakowskiego „Przełomu” (1944-1945)*⁹, Tomasza Głowińskiego *Kolaboracja do końca. Wystąpienia radiowe dr Feliksa Burdeckiego w Krakowie jesienią 1944*¹⁰ oraz prace Piotra Kosmali¹¹ czy Tomasza Kornasia¹².

Kwerenda przeprowadzona w 2024 roku w archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [dalej: IPN] pozwoliła odnaleźć, odtajnione w 2018 roku, *Akta w sprawie przeciwko Burdeckiemu Feliksowi, byłemu redaktorowi hitlerowskiego pisma „Przełom”*¹³. Na zespół archiwalny o sygnaturze IPN GK 174/644 składają się materiały z postępowania przygotowawczego, prowadzonego przez prokuraturę Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie w 1946 roku¹⁴. Teczka zawiera bogatą korespondencję sądową oraz zeznania i listy świadków, a także oryginalne egzemplarze „Przełomu”, również wersji niemieckojęzycznej. Materiał ten stanowi podstawę niniejszego opracowania¹⁵. Jego poznawczą, historyczną i prasoznawczą wartość wzmacnia fakt, iż w bogatej literaturze przedmiotu stosunkowo niewielką część stanowią analizy poświęcone procesom sądowym redaktorów tego typu prasy. Do najważniejszych opracowań z tego zakresu należy artykuł Tadeusza Wolszy *Gadzinówki przed sądem Polski Ludowej (1946-1949)* oraz praca Zuzanny Schnepf, *Losy pracowników niemieckiej gadzinówki „Nowy Kurier Warszawski” w świetle powojennych procesów z dekretu sierpniowego*¹⁶. Znaczący, choć naznaczony ideologicznym ujęciem, materiał faktograficzny zawierają też artykuły z prasy powojennej, w tym krakowskiego „Dziennika Polskiego” z 1949 roku. Toteż omówione w artykule akta uznać należy za ważne

⁸ Obok opracowań M. Urbanowskiego na uwagę zasługują m.in. prace Wacława Lewandowskiego, Krzysztofa Polechońskiego oraz Jana Zięby.

⁹ G. Strządała, *Koncepcja zjednoczonej Europy Jana Emila Skińskiego i Feliksa Burdeckiego na łamach krakowskiego „Przełomu” (1944-1945)*, „Studia Historyczne” 2007, z. 1, s. 63-78.

¹⁰ T. Głowiński, *Kolaboracja do końca. Wystąpienia radiowe dr Feliksa Burdeckiego w Krakowie jesienią 1944*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2003, nr 3, s. 295-331.

¹¹ P. Kosmala, *Koncepcje europejskie grupy „Przełomu” (1944-1945)*, „Politeja” 2007, nr 2, s. 167-186; tenże, *Przełom*, w: *Encyklopedia białych plam*, t. 15, Radom 2005, s. 105-109; tenże, *Na straży Starego Kontynentu. Jedność Europy w polskiej myśli konserwatywnej lat 1914-1945*, Warszawa 2020.

¹² T. Kornaś, „Przełom” – ostatnia próba kolaboracji z nazizmem, „Najwyższy Czas!” 2001, nr 27/28, s. XLII-XLIII.

¹³ Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie 1944-1947, Akta w sprawie przeciwko Burdeckiemu Feliksowi, byłemu redaktorowi hitlerowskiego pisma „Przełom”, sygn. IPN GK 174/644 [dalej: IPN GK 174/644].

¹⁴ W opisie teczki jako skrajne daty jednostki archiwalnej podano lata 1944-1947, wszystkie materiały datowane są jednak na 1946 rok.

¹⁵ O ile autorce wiadomo, akta te nie były dotąd przedmiotem zainteresowania prasoznawców.

¹⁶ T. Wolsza, *Gadzinówki przed sądem Polski Ludowej (1946-1949)*, „Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały” 2014, t. 12, s. 349-381; Z. Schnepf, *Losy pracowników niemieckiej gadzinówki „Nowy Kurier Warszawski” w świetle powojennych procesów z dekretu sierpniowego*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2006, nr 2, s. 132-159.

źródło informacji na temat rozrachunków władz Polski Ludowej ze współpracownikami pism gadzinowych oraz powojennych losów twórców tychże periodyków.

Geneza i program „Przełomu”

Prasa niemiecka wydawana w języku polskim na terenie Generalnego Gubernatorstwa¹⁷ obejmowała zróżnicowane kategorie periodyków. Na ponad 60 tytułów „gadzinowych” wydawanych w latach 1939-1945¹⁸ ukazywało się dziesięć pism codziennych, wśród nich „Nowy Kurier Warszawski”, „Goniec Krakowski”, „Kurier Częstochowski”, „Kurier Kielecki”¹⁹ oraz 40 tytułów czasopism, w tym propagandowych i fachowych oraz przeznaczonych dla szkół, jak „Ster” i „Nowy Ster”. Odrębną grupę tworzyły pisma propagandowe zakładane w 1944 roku. Należały do nich pisma jawnie gadzinowe („Do Czynu”, „Na Szańcach”, „Przyszłość”), pisma pseudokonspiracyjne („Wola Ludu”, „Nowa Polska”) oraz czasopisma o cechach prasy niezależnej²⁰, jak „Amerika Echo”, „Gazeta Narodowa”, „Głos Polski”, „Strażnica”, „Straż nad Bugiem” i wreszcie „Przełom”²¹. Powstanie tego ostatniego wpisywało się w działania III Rzeszy, mające na celu propagandowe wykorzystanie sprawy Katynia. W kwietniu 1943 roku grupa dziesięciu Polaków, w tym Jan Emil Skiwski, weszła w skład komisji niemieckiej²², oddelegowanej do Smoleńska na masowe mogiły polskich żołnierzy. Pokłosem tego było m.in. udzielenie przez Skiwskiego wywiadów dla prasy gadzinowej („Goniec Krakowski”, „Nowy Kurier Warszawski”). Akcja ta jednak nie przy-

¹⁷ Prasa ta wydawana była od października 1939 roku. Nadzór nad nią sprawował Emil Gasner, referent a następnie szef prasy w GG. Zob. J. Jarowiecki, *Prasa podziemna w Krakowie*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1976, t. 15, z. 2, s. 144.

¹⁸ Dane za: W. Wójcik, *Niemiecka prasa w języku polskim dla Polaków wydawana w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945. (Ogólna charakterystyka)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Prace Bibliotekoznawcze” 1987, t. 4, s. 174. Liczba obejmuje wszystkie periodyki nadzorowane przez władze GG. Zauważyć należy, że w literaturze przedmiotu pojawiają się rozbieżne dane dotyczące statystyki prasy gadzinowej wydawanej w GG. I tak np. J. Jarowiecki w studium *Prasa podziemna w Krakowie...*, s. 145, podał liczbę 36 pism gadzinowych, w tym wyliczył 8 dzienników, 6 tygodników, 2 miesięczniki i 20 pism fachowych. Są to jednak dane niepełne, z uwagi na nieuwzględnienie w zestawieniu dwutygodników, jak „Przełom” czy „Nowiny”.

¹⁹ Szczegółowej analizy „Kuriera Kieleckiego” dokonała Katarzyna Wdowska w artykule: *Prasa gadzinowa na Kielecczyźnie na przykładzie „Kuriera Kieleckiego” (1940-1944)*, „Infotezy” 2024, nr 1(16), s. 11-43.

²⁰ Pisma proniemieckie o cechach periodyków niezależnych różniły się od innych pism gadzinowych głosem też politycznych i historiozoficznych oraz naciskiem na tematykę antybolsewicką. Ich linię programową (hasła antykomunistyczne i antyalianckie) determinowała sytuacja na froncie wschodnim oraz polityka Związku Sowieckiego wobec Polski.

²¹ Typologia za: W. Wójcik, *Niemiecka prasa...*, s. 184-185.

²² W kwietniu 1943 roku do Smoleńska poleciał Wilhelm Ohlenbuch, kierownik działu propagandy, wraz z członkami Głównej Rady Opiekuńczej, Polskiego Czerwonego Krzyża i przedstawicielami proniemieckiej prasy polskiej. Zob. S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, wyd. 2, Warszawa 1957, s. 236.

niosła oczekiwanych przez niemieckiego okupanta rezultatów. Toteż pod koniec 1943 roku szef Urzędu Oświaty Ludu i Propagandy GG Wilhelm Ohlenbusch przedstawił założenia tzw. akcji B (Berta). Jej celem było przekonanie polskiej opinii publicznej do prowadzenia polityki antysowieckiej. Jednocześnie władze niemieckie usilnie dążyły do stworzenia Ligi Antybolszewickiej. Do Ligi, która składać się miała z 6-8 członków z grona „czołowych Polaków”²³ współpracujących z rządem GG, zdołano zwerbować, według zapisów H. Franka, jedynie Burdeckiego i Skińskiego²⁴. Przypuszczalnie na fali tych działań oraz nieudanych prób zajęcia prohitlerowskiego stanowiska przez Radę Główną Opiekuńczą²⁵ Burdecki, który wcześniej wydawał pisma propagandowe dla dzieci i młodzieży – „Mały Ster”²⁶ i „Ster”²⁷ oraz periodyk fachowy „Zawód i Życie”²⁸, zainicjował powstanie kolejnego germanofilskiego pisma²⁹. Do jego współtworzenia przystąpili J.E. Skiński, który od początku wojny głosił proniemiecki program dla Polski³⁰ i Jerzy de Nisau nauczyciel i dziennikarz. Wszystkich trzech łączyły przedwojenne związki z ruchem narodowym. Nadto Burdeckiemu³¹ i de Nisau bliskie były idee socjalistyczne³².

Pierwszy numer pisma ukazał się z datą 17 kwietnia 1944 roku, ostatni w styczniu 1945 roku. Łącznie wydano 16 numerów, w tym trzy podwójne oraz

²³ Tamże, s. 155.

²⁴ Więcej na ten temat zob. M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*, s. 78-79.

²⁵ Rada Główna Opiekuńcza – organizacja charytatywna powstała przy wsparciu przedstawicieli amerykańskiego Czerwonego Krzyża i członków Polish Food Commission. Jej celem było niesienie pomocy Polakom na terenach okupowanych. RGO działała w latach 1940-1945, jej prezesem został Janusz Radziwiłł. Zob. J. Ronikier, *Rada Główna Opiekuńcza (RGO), Tarcza i Uprawa – wspólne kierunki działania*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2007, nr 32, s. 37-44.

²⁶ „Mały Ster” (1942-1944) – ilustrowany miesięcznik dla dzieci.

²⁷ „Ster” (1940-1943) – ilustrowany miesięcznik dla młodzieży.

²⁸ „Zawód i Życie” (1941-1944) – miesięcznik wydawany przez Wydział Główny Wiedzy i Nauki przy Rządzie GG (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht), jako „Zawód i Życie. Czasopismo poświęcone wiedzy rzemieślniczej, handlowej i rolniczej” oraz „Zawód i Życie. Czasopismo poświęcone wiedzy handlowej i zawodom kobiecym”. Zob.: J. Jarowiecki, s. 145; W. Wójcik, *Niemiecka prasa...*, s. 209.

²⁹ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 26 lutego 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego MS do Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich*, k. 91.

³⁰ Jan Emil Skiński jeszcze przed 1939 rokiem głosił m.in. na łamach „Pionu” poglądy antybolszewickie oraz uznanie dla faszyzmu włoskiego i niemieckiego. Więcej na ten temat zob. M. Bańkowska, *Jan Emil Skiński...*

³¹ Burdecki był bez wątpienia postacią naczelną w redakcji i wydawanie pisma łączył z działalnością odczytową. 21 kwietnia 1944 roku wygłosił odczyt do górników Kopalni Soli w Wieliczce, którego fragment zamieszczono w „Przełomie”, zob. „Przełom 1944 nr 5/6, s. 1. W wystąpieniu głosił tezy o Zjednoczonej Europie i europejskim socjalizmie. O odczycie tym wspominał w zeznaniach Kazimierz Wyka.

³² Jerzy de Nisau, przed 1939 rokiem związany był z ruchem socjalistycznym, m.in. jako redaktor odpowiedzialny „Robotnika”, a następnie z kręgami endeckimi. Do redakcji „Przełomu” dołączył przypuszczalnie w drugiej połowie 1944 roku i ogłaszał na łamach pisma fragmenty przygotowanej do druku książki *O polityce* oraz eseje polityczno-społeczne.

dodatek nadzwyczajny, opublikowany w sierpniu 1944 roku³³. Zestawienie numerów „Przełomu” prezentuje tab. 1. Czasopismo finansowane przez władze Generalnego Gubernatorstwa było pierwszym tytułem planowanego koncernu prasowego, którym zarządzać miał Emil Kipa³⁴. Wydawane przez krakowskie Wydawnictwo „Przełomu”, z podtytułem dwutygodnik polityczny, ukazywało się nieregularnie – dwa razy w miesiącu lub w odstępach miesięcznych. Jego początkowy nakład wynosił 30 tys. egzemplarzy, osiągając w grudniu 1944 roku wysokość 200 tys. egzemplarzy³⁵. Dla porównania dziennik „Goniec Krakowski” wydawano w nakładzie 60 tys. egzemplarzy³⁶. Objętość pisma utrzymywała się na stałym poziomie – 4 stron, numery podwójne oraz numer 13 z 1944 roku liczyły 8 stron.

Pierwsze numery „Przełomu” drukowane były przypuszczalnie w Bytomiu, gdzie przez pewien czas przebywał Jan Emil Skiwski³⁷. Jako oficjalne (fikcyjne) miejsca wydania figurowały Raławice, Wieliczka oraz Warszawa i Kraków. Do kontaktu korespondencyjnego podano skrzynkę pocztową nr 646 w Krakowie. Tu też jesienią 1944 roku przenieśli się redaktorzy „Przełomu”³⁸. Pismo początkowo kolportowano drogą pocztową do wybranych adresatów, zaś w maju 1944 roku dwutygodnik pojawił się w oficjalnej sprzedaży. Rozrzucany był także z samolotów. Nadto w każdym numerze zamieszczano apel o pomoc w rozpowszechnianiu pisma, o treści: *Przeczytaj i oddaj drugiemu*.

Oficjalna cena periodyku wynosiła 50 gr (numery podwójne 1 zł). Sprzedawany jako dodatek nadzwyczajny lub dodatek polityczny osiągał cenę 5-10 zł. Rozpowszechniany był także jako tajne, nielegalne pismo „spod kapoty”³⁹. Głównymi odbiorcami pisma była ludność polska z terenów centralnej i południowej Polski. Czytelników „Przełomu”, w większości rekrutujących się ze środowisk inteligenckich⁴⁰, zdefiniowali w specyficzny sposób redaktorzy pisma. W numerze 7/8 z 1944 roku wyróżnili cztery kategorie odbiorców: gromiciele, mądrali, sceptyków i przyjaciół⁴¹.

³³ *Pismo z dnia 17 lipca 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do Ministerstwa Sprawiedliwości* zawiera informację o jeszcze jednym dodatku, z końca kwietnia 1944 roku. Informacji tej nie potwierdzają jednak inne źródła oraz kwerenda przeprowadzona w zasobach polskich bibliotek. Zob. przypis 117 oraz IPN GK 174/644, k. 123.

³⁴ IPN GK 174/644, *Pismo prokuratora Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 5 marca 1946 r.*, k. 98.

³⁵ Dane za M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*, s. 81.

³⁶ J. Jarowiecki, s. 145.

³⁷ M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*, s. 88.

³⁸ J.E. Skiwski mieszkał przy ulicy Kleparz 4, natomiast na liście gończym widniała ulica Królowej Jadwigi. Zob. tamże, s. 88-89. F. Burdecki zajmował lokal przy ulicy Spadzistej 21. Zob. IPN GK 174/644, *List gończy z dnia 17 września 1946*, k. 9. Do Krakowa przeniósł się po upadku powstania warszawskiego także J. de Nisau.

³⁹ M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*, s. 80.

⁴⁰ J. Jarowiecki, s. 109.

⁴¹ *Przełomowiec, Listy, listy...*, „Przełom” 1944, nr 7/8, s. 5.

Pismo, podobnie jak periodyki konspiracyjne⁴², posiadało także wersję w języku niemieckim – „Der Umbruch. Politische Zweiwochenschrift”.

Tabela 1. Zestawienie numerów „Przełomu” i dodatków specjalnych

Numer	Data wydania	Oficjalne miejsce wydania
1/1944	17 kwietnia 1944 r.	Raławice
2/1944	17 maja 1944 r.	Wieliczka
3/1944	2 czerwca 1944 r.	Warszawa
4/1944	28 czerwca 1944 r.	Warszawa-Kraków
5-6/1944	Lipiec 1944 r.	Warszawa- Kraków
7-8/1944	Sierpień 1944 r.	Warszawa-Kraków
9/1944	Wrzesień 1944 r.	Kraków
10/1944	Początek października 1944 r.	Kraków
11/1944	Październik 1944 r.	Kraków
12/1944	Początek listopada 1944 r.	Kraków
13/1944	Koniec listopada 1944 r.	Kraków
14/1944	Grudzień 1944 r.	Kraków
1-2/1945	Styczeń 1945 r.	Kraków
Dodatki nadzwyczajne	Koniec sierpnia 1944 r.	Kraków

Źródło: Opracowanie własne na podstawie zasobów Biblioteki Cyfrowej Uniwersytetu Łódzkiego oraz Akt w sprawie przeciwko Burdeckiemu Feliksowi.

Na łamach „Przełomu” opublikowano ponad 60 artykułów. Autorami przeszło połowy z nich byli F. Burdecki i J.E. Skiwski oraz J. de Nisau⁴³. Dwaj pierwsi publikowali zarówno pod prawdziwymi nazwiskami, jak i posługiwali się literonimami, odpowiednio: F.B., j.e.s. Wiele tekstów podpisanych było także pseudonimami (Jan Słonina, Stanisław Kościelski⁴⁴, Stały czytelnik Przełomu, Obserwator PPS) oraz kryptonimami (e.w., r., N-ix, Rud. St., R.G.).

Wytyczne programowe pisma przedstawił Burdecki w artykule wstępnym pt. *Rodacy!* opublikowanym w numerze pierwszym⁴⁵. Sformułował w nim polityczny manifest, na który złożyły się następujące założenia: sprzeciw wobec polityki alianckiej i anglosaskiej, antysowieckie postulaty, uznanie przewodnictwa

⁴² J. Jarowiecki, s. 148.

⁴³ J.E. Skiwski był autorem 19 publikacji podpisanych pełnym nazwiskiem lub kryptonimem j.e.s., przypuszczalnie krył się także pod pseudonimem Stanisław Kościelski (3 artykuły). F. Burdecki opublikował 15 artykułów sygnowanych nazwiskiem lub kryptonimem F.B. (z wyłączeniem fragmentów przemówień radiowych). J. de Nisau ogłosił w „Przełomie” 4 teksty oznaczone imieniem i nazwiskiem, w tym fragmenty przygotowywanej do druku książki *O polityce*. Nadto 2 eseje ukazały się z podpisem: Red. oraz Grupa Przełomu.

⁴⁴ Według ustaleń W. Wójcik był to pseudonim Skiwskiego. Informację tę podaje także M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*, s. 81.

⁴⁵ F. Burdecki, *Rodacy!*, „Przełom” 1944, nr 1, s. 1-3.

Niemiec w powojennej Europie, postulaty Zjednoczonej Europy, krytyka rządu polskiego na uchodźstwie, przekonanie o konieczności zaprzestania działań przeciwko niemieckiemu okupantowi. Wystąpienie programowe uzupełniał tekst ogłoszony w numerze 5/6 z 1944 roku pt. „*Niemiecka propaganda*”, w którym Burdecki konstatował:

Każdy numer „Przełomu” jest apelem do narodu polskiego, jest budzeniem ducha narodowego, nawiązywaniem do naszych pełnych chwały wieków potęgi i większej jeszcze chwały nadziei i cierpień w walkach o wolność, odwoływaniem się do najgłębszych, wiekuistych wartości polskich, wskrzeszaniem ich do nowego życia i działania, wezwaniem do czynnego udziału przy budowie nowego jutra Europy, gdyż w ten tylko sposób wydzwignąć się możemy z katastrofy dzisiejszego położenia⁴⁶.

Teksty Burdeckiego, podobnie jak wystąpienia Skiwskiego⁴⁷, nawoływały wprost do opowiedzenia się po stronie Niemiec przeciwko Rosji bolszewickiej⁴⁸. Ich celem było przekonanie społeczeństwa „do zajęcia stanowiska neutralnego w toczących się zacieklejszych zmaganiach”⁴⁹ i zaprzestanie akcji partyzanckich. Mniej kategoryczne stanowisko zajmował J. de Nisau. Były redaktor „Robotnika”, dzieląc polityczne poglądy Skiwskiego i Burdeckiego, w nawiązaniu do przedwojennych koncepcji Romana Dmowskiego wybór między Związkiem Sowieckim a Niemcami postrzegał jako konieczność zdeteterminowaną geopolityczną pozycją Polski i brakiem „trzeciej możliwości”⁵⁰.

Przekonanie o słuszności współpracy z Niemcami zespół redakcyjny podtrzymał także w obliczu niekorzystnego dla Niemiec bilansu wojennego. Z powodu zbliżających się do Krakowa wojsk Armii Czerwonej, po wydaniu ostatniego numeru „Przełomu”, cała trójka opuściła teren Polski i w lutym 1945 roku, jak zapisał Hans Frank w *Dzienniku* „profesor Burdecki, profesor Skiwski i pan de Nisau” spotkali się z gubernatorem w Bawarii w jego siedzibie w Neuhaus, dokąd zbiegł on w styczniu 1945 roku. Redaktorzy przyjechali tu z rodzinami⁵¹ i nocowali według relacji Franka w domu „Bergfrieden”⁵².

⁴⁶ F. Burdecki, „*Niemiecka propaganda*”, „Przełom” 1944, nr 5/6, s. 4.

⁴⁷ Poglądy Skiwskiego głoszone na łamach „Przełomu” zostały szerzej omówione w opracowaniu autorki *Errare humanum est...* (w druku).

⁴⁸ Postulatom antybolszewickiej polityki i kreowania zjednoczonej Europy pod przewodnictwem Niemiec (solidaryzm europejski) towarzyszyły pozytywne nawiązania do polityki Jagiellonów (Unia Lubelska) i odwołania do koncepcji federacyjnych Piłsudskiego. Jednocześnie jawna krytyka skierowana wobec działań polskiego rządu na uchodźstwie oraz inicjatorów powstania warszawskiego prowadziła do formułowania negatywnych ocen mentalności społeczno-politycznej społeczeństwa polskiego, zdeteterminowanej, jak pisano, ideami demokratyzmu oraz uwarunkowanymi historycznie dążeniami do autonomii politycznej i gospodarczej. W postawach tych dostrzegano zasadniczą barierę w realizacji postulowanego polsko-niemieckiego sojuszu politycznego. Tezy te stały się głównym punktem oskarżenia w powojennym procesie redaktorów.

⁴⁹ „*Wykorzystać, a nawet stworzyć każdą możliwość...*”, s. 181.

⁵⁰ J. de Nisau, „*Trzecia możliwość*”, „Przełom” 1944, nr 11, s. 2-3.

⁵¹ Burdecki przyjechał z żoną i córkami. Zob. IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 9 stycznia 1946 r. posła R.P. w Brnie J. Putramenta do MSZ*, k. 79.

⁵² S. Piotrowski, s. 157.

Ilustracja 1. „Przełom” 1944, nr 1

Ilustracja 2. „Przełom” 1945, nr 1/2

Źródło: BC Uniwersytetu Łódzkiego, <https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/results?q=Prze%C5%82om:+dwutygodnik+polityczny&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0>, [dostęp: 13 marca 2025].

Nie wiadomo, jak długo tu przebywali. Przypuszczać jednak można, że w Bawarii rozeszły się drogi twórców „Przełomu”. Burdecki jeszcze przez pewien czas współpracował z III Rzeszą i prawdopodobnie po kapitulacji Niemiec wyjechał do Szwajcarii, gdzie przybywał do 1950 roku, po czym wyemigrował do Etiopii i w 1952 roku osiadł w Pretorii⁵³. Skiwski wyruszył do Austrii i tu trafił do obozu dipisów w Kufsein⁵⁴, ostatecznie *via* Włochy w 1948 roku osiadł w Caracas⁵⁵. De Nisau przebywał od lipca 1945 roku w Murnau, a następnie Rosenheim w Bawarii⁵⁶. W grudniu 1946 roku wyjechał do Francji. Zmarł 16 stycznia 1974 roku w Lailly-en-Val.

⁵³ Około 1990 roku Burdecki przeniósł się na krótko do Stuttgartu, przed śmiercią powrócił jednak do Afryki, gdzie zmarł 14 września 1991 roku. Zob. „Wykorzystać, a nawet stworzyć każdą możliwość...”, s. 168.

⁵⁴ M. Urbanowski, *Jan Emil Skiwski jako krytyk literacki*, w: J.E. Skiwski, *Na przełaj oraz inne szkice o literaturze i kulturze*, oprac. M. Urbanowski, Kraków 1999, s. 12.

⁵⁵ J.E. Skiwski zmarł 2 marca 1956 roku w Caracas. Więcej na temat powojennych losów J.E. Skiwskiego zob. M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*

⁵⁶ *Dzieje rodu de Nisau*, [maszynopis w zbiorach rodziny Jerzego de Nisau].

Zarzuty prokuratorów i zeznania świadków

W maju 1945 roku Hans Frank został aresztowany w swojej siedzibie w Neuhaus, zaś w styczniu 1946 roku⁵⁷ wszczęto postępowanie przygotowawcze w sprawie Feliksa Burdeckiego i jego współpracowników. Poprzedziły je działania Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, które w 1945 roku powołało urząd pełnomocnika do spraw kolaboracji. Przewodził mu prokurator Arnold Grubiński, który też opracował listę czterdziestu dziewięciu dziennikarzy współpracujących z gadzinówkami⁵⁸. Na liście tej znaleźli się także Burdecki i Skiwski.

Na początku 1946 roku Ministerstwo Spraw Zagranicznych w porozumieniu z Ministerstwem Sprawiedliwości skierowało do Poselstwa Rzeczypospolitej Polskiej w Bernie pismo w sprawie ekstradycji Feliksa Burdeckiego z terytorium Szwajcarii⁵⁹. 17 stycznia 1946 roku Wydział Zachodni Departamentu Politycznego Ministerstwa Spraw Zagranicznych przesłał na ręce Ministra Sprawiedliwości Henryka Świątkowskiego pismo posła RP w Bernie Jerzego Putramenta z 9 stycznia 1946 roku o następującej treści:

Na terenie Szwajcarii przebywa znany kolaborant Feliks Burdecki, który wraz z żoną i córkami, zbiegł tu z Niemiec wiosną 1945 r. Burdecki jak wiadomo ścigany jest w Polsce listami gończymi i Ministerstwo poleciło mi już telegraficznie zwrócić się do władz szwajcarskich o jego wydanie⁶⁰.

W lutym tegoż roku naczelnik Wydziału Zachodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Tadeusz Chromecki przekazał dalsze ustalenia Poselstwa RP w Bernie, z których wynikało, że ekstradycja Burdeckiego nie jest możliwa z tytułu zarzucanych mu przestępstw wojennych (podżeganie do mordowania Żydów), jako nieznanych prawu szwajcarskiemu. W grę wchodziło jedynie wydalenie z terytorium Szwajcarii⁶¹.

Zatem dalsze postępowanie przeciwko Burdeckiemu pozostawiono w gestii Ministerstwa Sprawiedliwości [dalej: MS]⁶². 26 lutego 1946 roku kierownik nadzoru prokuratorskiego MS skierował do GKBZN prośbę o przesłanie materiałów dowodowych stwierdzających współpracę Burdeckiego

⁵⁷ W tym samym roku – 1 października został stracony Hans Frank.

⁵⁸ T. Wolsza, s. 358.

⁵⁹ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 21 lutego 1946 r. naczelnika Wydziału Zachodniego Departamentu Politycznego MZS, T. Chromeckiego do MS*, k. 85.

⁶⁰ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 9 stycznia 1946 r. posła R.P. w Brnie J. Putramenta do MSZ*, k. 79.

⁶¹ W maju 1946 roku naczelnik Wydziału Zachodniego Departamentu Politycznego MSZ T. Chromecki wystąpił oficjalnie z propozycją wydalenia w trybie administracyjnym Burdeckich ze Szwajcarii do Francji i zwrócił się do ambasady RP w Paryżu w tej sprawie. Zob. IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 24 maja 1946 r. naczelnika Wydziału Zachodniego Departamentu Politycznego MSZ do MS*, k. 118. W lipcu 1946 r. kierownik nadzoru prokuratorskiego MS wyraził zgodę na wydalenie Burdeckich do Francji. Zob. IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 10 lipca 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego SSK do Departamentu Politycznego MSZ*, k. 121.

⁶² IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 21 lutego 1946 r. naczelnika Wydziału Zachodniego Departamentu Politycznego MZS do MS*, k. 85.

z władzami niemieckimi⁶³. W odpowiedzi GKBZN, reprezentowana przez Janusza Gumkowskiego, poinformowała MS, że nie dysponuje żądanymi materiałami⁶⁴ i skierowała sprawę do Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie [dalej: SSK]⁶⁵, zgodnie z miejscem wydawania pisma (Wieliczka-Kraków). Jego przewodniczący A. Eimer przekazał materiały prokuraturze SSK w Krakowie. Postępowanie przygotowawcze prowadził zespół prokuratorski w składzie: Adam Jagielski (prokurator) oraz wiceprokuratorzy Helena Turowiczowa i Jan Brandys, a z ramienia MS w Warszawie kierownik Nadzoru Prokuratorskiego Adam Dąb oraz S. Rożycki⁶⁶. Szybko okazało się, że prokuratura nie dysponuje dostatecznymi dowodami w sprawie. 5 marca 1946 roku prokurator A. Jagielski⁶⁷ skierował do MS pismo, w którym wyjaśniał brak formalnych (prawnych) podstaw do wszczęcia postępowania przeciwko Feliksowi Burdeckiemu na podstawie art. 666 kodeksu postępowania karnego (areszt tymczasowy)⁶⁸ i wskazywał na konieczność uwzględnienia w dalszym postępowaniu faktu „jego pracy w dwutygodniku «Przełom»”⁶⁹. W uzasad-

⁶³ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 26 lutego 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego MS do GKBZN*, k. 91.

⁶⁴ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 26 lutego 1946 r. wicedyrektora GKBZN do MS*, k. 88.

⁶⁵ Zgodnie z *Dekretem PKWN z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego*, „Dziennik Ustaw” 1944, nr 4, poz. 16 – prawo do orzekania w sprawach kolaborantów miały specjalne sądy karne wyznaczone dla każdego okręgu apelacyjnego. Prokuratorzy i wiceprokuratorzy specjalnych sądów karnych zostali zrównani z prokuratorami sądów apelacyjnych. *Dekret z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa*, „Dziennik Ustaw” 1946, nr 30, poz. 192 – wzmocnił pozycję prokuratora w postępowaniu przygotowawczym, któremu przypisano prawo sędziego śledczego. Postępowanie przygotowawcze mogło być prowadzone przez prokuratora lub przez organy bezpieczeństwa publicznego pod nadzorem prokuratora. Sądy specjalne zostały zlikwidowane w październiku 1946 roku a ich sprawy przekazano sądom okręgowym. Zob. K. Kozioł, *Polityczna i ustrojowa rola prokuratury w okresie po II wojnie światowej w ustawie z 20 lipca 1950 roku o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Prawno-Ekonomiczny” 2015, nr 4, s. 104-105.

⁶⁶ Zob. Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Prokuratura Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie, sygn. 29/749/2715.

⁶⁷ Podpis prokuratora nieczytelny.

⁶⁸ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 5 marca 1946 r. prokuratora SSK do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 97-100. Art. 666 kodeksu karnego dotyczył aresztowania tymczasowego, jego pełna treść brzmiała: „§ 1. Z wnioskiem o wydanie osoby przebywającej zagranicą właściwy sąd karny zwraca się do Ministra Sprawiedliwości. § 2. Do wniosku należy dołączyć: a) jeżeli chodzi o osobę, przeciwko której wydany jest już prawomocny wyrok skazujący – odpis wyroku z zaświadczeniem prawomocności; b) w innych wypadkach – odpis postanowienia o tymczasowym aresztowaniu oraz opis przestępstwa z przedstawieniem okoliczności faktycznych i przytoczeniem odpowiednich przepisów karnych. § 3. Nadto należy, w miarę możliwości, dołączyć fotografię i inne dane pozwalające ustalić tożsamość osoby, której wydania się żąda, oraz podać jej przynależność państwową. § 4. Czas trwania aresztu tymczasowego [...], liczy się od chwili przejścia aresztowanego przez władze polskie na obszarze Państwa”. Zob. *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks Postępowania Karnego*, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 83, poz. 725.

⁶⁹ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 5 marca 1946 r. prokuratora SSK do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 98.

nieniu Jagielski tak scharakteryzował profil pisma: „Przełom był tym niebezpieczniejszy, iż przemyślał myśl o współpracy polsko-niemieckiej, pod szatą przypominającą prasę podziemną. W wydawnictwie tym F. Burdecki i J.E. Skiwski zajęli czołowe, pod względem politycznym niesłychanie wyrażnie stanowisko”⁷⁰.

Jednocześnie przeciwko Burdeckiemu gromadzono materiał dowodowy mający wykazać szerzenie pornografii na łamach „Fali” i „Steru”⁷¹. Uzyskane informacje nie potwierdzały jednak zarzutów rozpowszechniania treści pornograficznych w „Sterze”. Nie znaleziono także dowodów na współpracę Burdeckiego i jego żony z publikującym kobiece akty pismem „Fala”⁷². Toteż 20 maja 1946 roku kierownik Nadzoru Prokuratorskiego MS, Adolf Dąb skierował do MSZ pismo z informacją, że MS nie dysponuje „żadnym materiałem obciążającym Burdeckiego Feliksa i jego żonę (w sensie konkretnego materiału dowodowego z dochodzenia)”⁷³. W tym samym czasie naczelnik Wydziału Zachodniego Departamentu Politycznego MSZ T. Chromecki wystąpił z propozycją wydalenia w trybie administracyjnym Burdeckich ze Szwajcarii do Francji i zwrócił się do ambasady RP w Paryżu w tej sprawie⁷⁴ (Burdecki został internowany w Szwajcarii w maju 1945 roku i przebywał pod nadzorem tamtejszej prokuratury). W lipcu 1946 roku kierownik Nadzoru Prokuratorskiego MS wyraził zgodę na wydalenie Burdeckich do Francji⁷⁵. Zaś w sierpniu wystąpił na podstawie art. 1 § 2 dekretu PKWN z dnia 3 sierpnia 1944 roku (współpraca z władzami okupacyjnymi na szkodę państwa)⁷⁶ z żądaniem wszczęcia postępowania przeciwko Burdeckiemu, Skiwskiemu i Kościelskiemu oraz aresztowania Burdeckiego w związku z jego działalnością na rzecz Niemiec w „Prze-

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Zarzut ten sugerowany był przez Poselstwo RP w Brnie. Zob. IPN GK 174/644, *Pismo Poselstwa RP w Brnie do MSZ z dnia 25 stycznia 1945 r.*, k. 86-87.

⁷² IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 17 lipca 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do MS*, k. 123-125.

⁷³ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 26 maja 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego MS do MSZ*, k. 113.

⁷⁴ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 24 maja 1946 r. naczelnika Wydziału Zachodniego MSZ do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 118.

⁷⁵ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 10 lipca 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego SSK do Departamentu Politycznego MS*, k. 121.

⁷⁶ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 6 sierpnia 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego MS do prokuratora SSK w Krakowie*, k. 129. Art. 1 § 2 dekretu PKWN po zmianach z 1945 roku brzmiał: „Kto idąc na rękę władzy okupacyjnej niemieckiej, działał lub działa w inny sposób na szkodę Państwa Polskiego, albo osób spośród ludności cywilnej lub jeńców wojennych, podlega karze więzienia do lat 15 na czas nie krótszy od 3 lat lub dożywotnio albo karze śmierci”. Zob. *Dekret z dnia 16 lutego 1945 r. o zmianie dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla Zdrajców Narodu Polskiego*, „Dziennik Ustaw” 1945, nr 7, poz. 29.

łomie”⁷⁷. Zarówno Burdeckiemu, jak i Skiwskiemu postawiono zarzut działania przeciwko Polsce w „związku z ich działalnością dziennikarską na terenie czasopisma «Przełom» w okresie okupacji niemieckiej”⁷⁸. Wśród oskarżonych nie było Jerzego de Nisau, pojawiło się natomiast nazwisko Kościelskiego, pod którym w „Przełomie” co – nie było wiadome prokuraturze – krył się przypuszczalnie Skiwski⁷⁹.

Postanowienie o aresztowaniu Burdeckiego wydał SSK w końcu sierpnia 1946 roku, zaś list gończy podpisany przez Jana Brandysa⁸⁰ nosił datę 17 września⁸¹. Zgodnie z postanowieniami sądu władze cywilne i wojskowe miały obowiązek doprowadzić Burdeckiego do aresztu na ulicę Senacką 3.

Dane osobowe redaktora naczelnego „Przełomu”, syna Apolinarego i Heleny, urodzonego 17 kwietnia 1904 roku, znane były organom ścigania w ograniczonym zakresie. List gończy nie zawierał fotografii, nie podano także informacji o drugim imieniu, miejscu urodzenia i nazwisku rodowym matki⁸². Rysopis zawierał następujące dane: wzrost: średni, włosy: blondyn, usta: bardzo szerokie szczęki, oczy: nosi stale okulary, zawód: redaktor. Poza tymi danymi innych personaliów nie ustalono⁸³.

Materiał dowodowy przyniósł na kolejnych etapach postępowania dodatkowe informacje o wykształceniu oraz intensywnej przedwojennej działalności publicystycznej i naukowej Burdeckiego. Pismo dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu Warszawskiego Kazimierza Bassalika⁸⁴ z sierpnia 1946 roku zawierało informacje o nostryfikowaniu przez UW w 1930 roku doktoratu Burdeckiego, obronionego na uniwersytecie strasburskim⁸⁵.

⁷⁷ Odnotać należy, że zarówno Burdecki, jak i Skiwski współtworzyli także gadzinowe „Wiadomości Polskie”, wydawane w Pluten w Saksonii. Zob. K. Woźniakowski, *Polskojęzyczna prasa gadzinowa czasów okupacji hitlerowskiej 1939-1945. Studia i szkice zebrane*, Lublin 2014, s. 448.

⁷⁸ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 20 maja 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego MS do prokuratora SSK w Krakowie*, k. 108-109.

⁷⁹ W. Wójcik, *Niemiecka prasa...*, s. 211.

⁸⁰ J. Brandys uczestniczył także w tzw. pierwszym procesie oświęcimskim (1947). Zob. *Oświęcim – pomnik niemieckiego bestialstwa. Przemówienia prokuratorów w procesie krakowskim*, „Dziennik Zachodni” 1947, nr 343, s. 2.

⁸¹ IPN GK 174/644, *List gończy z 17 września 1946 r. wydany przez SSK w Krakowie*, k. 9.

⁸² Burdecki urodził się w Toruniu, jako syn mistrza piekarskiego. Jego matka z domu Szafrńska pochodziła z mieszczańskiej rodziny o zamiłowaniu literackich. Zob. „*Wykorzystać, a nawet stworzyć każdą możliwość...*”, s. 169-170.

⁸³ IPN GK 174/644, *List gończy z 17 września 1946 r. wydany przez SSK w Krakowie*, k. 9.

⁸⁴ Kazimierz Bassalik (1879-1960) – urodzony w Brzeziu (powiat pleszewski), nieopodał Kalisza, botanik, członek Polskiej Akademii Nauk, od 1919 roku związany z Uniwersytetem Warszawskim. Po drugiej wojnie światowej pełnił funkcję dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego UW. Zob. *Bassalik Kazimierz (1879-1960)*, w: *Czy wiesz kto to jest*, pod red. S. Łozy, Warszawa 1938, s. 29.

⁸⁵ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 8 sierpnia 1946 r., dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego UW prof. Kazimierza Bassalika do prokuratury sądów specjalnych MS*, k. 135.

Ilustracja 3. List gończy za Feliksem Burdeckim (1946)

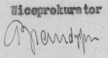
85

PROKURATURA
SPECJALNEGO SĄDU KARNEGO
w KRAKOWIE

dnia 17. września 1946
nr akt : I.Daspec. 255/46

L I S T G O Ń C Z Y .

Nazwisko : BURDECKI
Imię : Feliks
Przezwisko -
Dzień, miesiąc i rok urodzenia : 17. 4. 1904
Miejsce urodzenia - powiat -
Ostatnie miejsce zamieszkania : Kraków, ul. Spadzista 21
Adres rodziców lub rodziny
Imię ojca : Apolinary - matki : Helena z domu
Wzrost : rzymski. Zawód : redaktor
Wzrost : średni nos -
Włosy : blondyn usta : bardzo szerokie szczęki
Twarz - uszy -
Ciało - wzrost -
Cechy - szczególne znaki : nosi stale okulary

Tęże tym rysopis i personalię niemieckie.
Przestępstwo zarzucone : str. z art. 1. §. 2. dekr. PKWN. z 31/8
1944 Dz.U.R.P. nr 4, poz. 16 w brzmieniu dekrety z 16/2 1945 Dz.U.
R.P. nr. 7, poz. 29 .
Postanowienie o aresztowaniu wydał Specjalny Sąd Karzy w Kra-
kowie w dniu 27/8 1946 nr. Daspec. 172/46 . -
Wszystkie władze cywilne i wojskowe powinny zatrzymać i dostar-
wić poszukiwanego do więzienia w Krakowie, ul. Senacka 3.
Ekstradycja będzie sądowa. Wiceprokurator :

Źródło: IPN, sygn. GK 174/644, k. 9.

Ilustracja 4. Feliks Burdecki w latach 80. XX wieku

Źródło: M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia. Życie i twórczość Jana Emila Skiwskiego*, Kraków 2003.

Zeznania w postępowaniu przygotowawczym⁸⁶ złożyli: Kazimierz Wyka⁸⁷ i Stefan Nowiński⁸⁸ oraz sekretarz Związku Zawodowego Literatów Polskich w Krakowie Tadeusz Kwiatkowski⁸⁹. Przesłuchania odbywały się w okresie 7-10 września 1946 roku. Pytania wiceprokurator SSK Heleny Turowicz dotyczyły Burdeckiego, Skiwskiego i Kościelskiego. Nie wniosły jednak do sprawy istotnych informacji.

Kazimierz Wyka, który w okresie okupacji przebywał w Krzeszowicach pod Krakowem zeznał, że nie znał osobiście Burdeckiego i nie posiadał żadnych informacji o jego kontaktach z Niemcami. Oświadczył jedynie, że czytywał artykuły Burdeckiego w „Przełomie”. Nadto wspominał, że znana mu była broszura *O nowym porządku w Europie*⁹⁰ oraz przemówienie do górników w Wieliczce⁹¹. Nie potwierdził, jakoby Burdecki był wydawcą i redaktorem pornograficznego pisma „Fala”. Brak znajomości z redaktorem „Przełomu” tłumaczył faktem, że Burdecki nie należał do przedwojennego świata literackiego i było wiadomym, że zostanie po wojnie „wykluczony ze społeczeństwa polskiego”. Podkreślał, że jego wystąpienia w „Przełomie” traktowano na równi z wystąpieniami ministra propagandy III Rzeszy Josepha Goebbelsa.

Także Tadeusz Kwiatkowski zaprzeczył jakoby znał Burdeckiego, podobnie jak nie znał Skiwskiego i Kościelskiego, zaś o ich proniemieckiej działalności i tworzeniu „Przełomu” dowiedział się dopiero po wyjściu z obozu w Oświęcimiu⁹².

⁸⁶ Świadcami w procesie, który toczył się w czerwcu 1949 roku byli: K. Wyka, Stanisław Witold Balicki i Edward Kozikowski. Zob. *Od endecji do kolaboracji. Trzeci dzień procesu Burdeckiego, Skiwskiego i towarzyszy*, „Dziennik Polski” 1949, nr 157, s. 3.

⁸⁷ Kazimierz Wyka (1910-1975) – historyk literatury i krytyk literacki. W 1945 roku został prezesem oddziału krakowskiego Związku Literatów Polskich, zaś w latach 1950-1953 pełnił funkcję wiceprezesa Zarządu Głównego ZLP. Zob. *Wyka Kazimierz (1910-1975)*, w: *Słownik współczesnych pisarzy polskich*, t. 3, pod red. E. Korzeniewskiej, Warszawa 1964, s. 549-554.

⁸⁸ Stefan Marian Nowiński (1889-1947) – publicysta, redaktor krakowskiego „Dziennika Polskiego”, na łamach którego relacjonowano proces Burdeckiego i Skiwskiego. Zob. *Stefan Marian Nowiński* [nekrolog], <https://www.jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/866021/edition/834207?language=en> [dostęp: 13 marca 2025]; IPN GK 174/644, *Protokół przesłuchania świadka (Stefana Nowińskiego) z dnia 7 września 1946 r.*, k. 15.

⁸⁹ Tadeusz Kwiatkowski (1920-2007) – prozaik i publicysta. W okresie powojennym jako felietonista i krytyk teatralny współpracował z „Dziennikiem Polskim”, oraz „Tygodnikiem Powszechnym”, „Przekrojem” i „Życiem Literackim”. W latach 1945-1951 był sekretarzem, a następnie wiceprezesem Oddziału Krakowskiego ZLP. Zob. *Kwiatkowski Tadeusz (1920-2007)*, w: *Słownik współczesnych pisarzy...*, t. 2, s. 320-321.

⁹⁰ IPN GK 174/644, *Protokół przesłuchania świadka (Kazimierza Wyki) z dnia 7 września 1946 r.*, k. 13.

⁹¹ Fragment przemówienia został opublikowany w numerze 5-6/1944 „Przełomu”.

⁹² Kwiatkowski po aresztowaniu przez gestapo, w latach 1943-1944 osadzony był w więzieniu na Montelupich w Krakowie, a następnie wywieziony do Oświęcimia. Zob. IPN GK 174/644, *Protokół przesłuchania świadka (Tadeusza Kwiatkowskiego) z dnia 10 września 1946 r.*, k. 12.

Z grona przesłuchiwanym jedynie Stefan Nowiński spotkał Burdeckiego przed 1939 rokiem, w okresie współpracy z „Kurierem Polskim”⁹³. Burdecki publikował tu artykuły popularnonaukowe z zakresu chemii, przyrody i techniki. Nowiński naświetlił też szczegółowo przyczyny wydawania „Steru”, relacjonował: „[Burdecki] Zapytywany przeze mnie w sprawie wydawania «Steru» oświadczył, że trzeba z czegoś żyć i że wydając «Ster» zastępujący podręczniki do nauki w szkołach polskich powszechnych, przygotowuje jakieś podręczniki dla tychże szkół”⁹⁴. Nadto był redaktor „Kuriera Polskiego” zeznał, że organizacje podziemne chciały „wykończyć” Burdeckiego, za jego współpracę z władzami GG i podobnie jak Wyka zaprzeczył, jakoby Burdecki wydawał „Falę”.

Zeznania świadków rzucały zdecydowanie więcej światła na postać Skiwskiego. Jako krytyk literacki i publicysta, związany przed drugą wojną światową m.in. z „Myślą Narodową”, „Tygodnikiem Ilustrowanym”, „Tęczę” i „Pionem”, był znany i ceniony w kręgach literackich. Wyka spotkał się z nim kilkakrotnie przed wojną i śledził jego działalność publicystyczną po 1939 roku. Przypuszczał też, że Skiwski był autorem broszur propagandowych, rozrzucanych przez Niemców z samolotów po powstaniu warszawskim. Jego zdaniem ich styl wyraźnie wskazywał na krytyka. Proniemiecką działalność Skiwskiego tłumaczył „antybolshewickim urazem” i podkreślał trudności w zrozumieniu przyczyn jego współpracy z okupantem. Przytaczał też słowa żony Skiwskiego⁹⁵, „że pisuje on dlatego, że ma po prostu manię pisania i potrzebę drukowania”⁹⁶. Wyka pytany o ewentualną znajomość Stefani Skwarczyńskiej⁹⁷ i Bogusława Leśnodorskiego⁹⁸ ze Skiwskim, zaprzeczał, jakoby wskazani posiadali jakiegokolwiek informacje o jego wojennej aktywności.

Ostatni ze świadków, Tadeusz Kwiatkowski informował, że nie znał Skiwskiego, a w okresie wydawania „Przełomu” przebywał poza terenem Generalnego Gubernatorstwa. Wskazał natomiast na Jerzego Andrzejewskiego, który mógł,

⁹³ S. Nowiński przed drugą wojną światową był redaktorem „Kuriera Polskiego”. Zob. też przyp. 91.

⁹⁴ IPN GK 174/644, *Protokół przesłuchania świadka (Stefana Nowińskiego) z dnia 7 września 1946 r.*, k. 15.

⁹⁵ Mowa zapewne o drugiej partnerce Skiwskiego Genowefie Okonek, z którą krytyk związał się w latach 30. XX wieku po rozwodzie z Jadwigą Sabiną Kamińską. Zob. M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*, s. 31, 52.

⁹⁶ IPN GK 174/644, *Protokół przesłuchania świadka (Kazimierza Wyki) z dnia 7 września 1946 r.*, k. 13.

⁹⁷ Stefania Skwarczyńska (1902-1988) – historyk literatury, publicystka. Przed drugą wojną światową związana była z „Pionem”, w czasie wojny przebywała we Lwowie. W 1945 roku została prof. Uniwersytetu Łódzkiego. Zob. *Skwarczyńska Stefania (1902-1988)*, w: *Wielka encyklopedia PWN*, t. 25, Warszawa 2004, s. 188.

⁹⁸ Bogusław Jan Leśnodorski (1914-1985) – prawnik, przed 1939 rokiem członek Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej, od 1950 roku prof. UW. Zob.: *Leśnodorski Bogusław Jan (1914-1985)*, w: *Wielka encyklopedia PWN*, t. 15, Warszawa 2003, s. 486; *Bogusław Leśnodorski 1914-1985*, <https://ihpan.edu.pl/zmarli/lesnodorski-boguslaw-1914-1985/>, [dostęp: 13 marca 2025].

jego zdaniem, dysponować większą wiedzą na temat krytyka, gdyż jako pierwszy zbojkotował go w 1941 roku przez odmowę „podania ręki”⁹⁹.

W odniesieniu do Skińskiego prokuratura SSK odnotowała także tzw. sprawę katyńską, toczącą się w 1946 roku, oznaczoną jako nr II Ds. Spec. 314/45¹⁰⁰ i związaną z jego wyjazdem do Katynia w kwietniu 1943 roku. Z postępowania tego wykluczono Burdeckiego, gdyż, jak pisano w uzasadnieniu:

Dochodzenie to dotyczy bowiem tylko tych podejrzanych, którzy z własnej inicjatywy, bez stwierdzonej presji ze strony okupanta wzięli udział w wycieczce do Katynia w ramach tzw. „Pierwszej Komisji Katyńskiej”, względnie tych, którzy po powrocie z Katynia udzielili prasie okupacyjnej lub opublikowali w niej swoje artykuły, w treści których wypowiedzieli się na tematy sprawy katyńskiej, w sposób zbieżny z linią usilnie wówczas forsowanej tezy propagandowej niemieckiej – co pośród redaktorów „Przełomu” dotyczy tylko J.E. Skińskiego¹⁰¹.

Świadców zgodnie zeznali, że nie znali Kościelskiego. Prokurator SSK nie dochodziła udziału Jerzego de Nisau w redagowaniu „Przełomu”. Nadto w aktach sprawy nie pojawiły się informacje pozwalające stwierdzić wszczęcie odrębnego procesu karnego w sprawie J. de Nisau¹⁰².

Na skutek wyraźnych trudności ze skompletowaniem materiału dowodowego w sprawie Burdeckiego, prokurator SSK zwrócił się w piśmie z dnia 26 września 1946 roku do Nadzoru Prokuratorskiego MS z wnioskiem „o wyjaśnienie, czy wskazanym byłoby ogłoszenie publicznego wezwania do zgłaszania się celem złożenia zeznań w tej sprawie”¹⁰³.

Przypuszczalnie z tego powodu do materiałów dowodowych włączono także Uchwałę Związku Zawodowego Literatów Polskich z dnia 2 września 1945 roku¹⁰⁴, opublikowaną w „Dzienniku Polskim” oraz przez Agencję Polpress¹⁰⁵. Uchwała ZZLP przyjęta przez aklamację brzmiała następująco: „Walny Zwią-

⁹⁹ IPN GK 174/644, *Protokół przesłuchania świadka (Tadeusza Kwiatkowskiego) z dnia 10 września 1946 r.*, k. 12. Fakt ten był przypuszczalnie powszechnie znany w środowisku literackim. Wspominał o nim także M. Urbanowski, *Człowiek z głębszego podziemia...*, s. 68.

¹⁰⁰ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 20 maja 1945 r. kierownika Nadzoru Prokuratorskiego MS do prokuratora SSK w Krakowie*, k. 131.

¹⁰¹ IPN GK 174/644, *Pismo prokuratora Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 5 marca 1946 r.*, k. 99.

¹⁰² Jednym z powodów pominięcia J. de Nisau w procesie redaktorów „Przełomu” mogły być jego przedwojenne związki z PPS-Frakcją Rewolucyjną oraz współpraca Bohdana de Nisau, brata Jerzego, z Komunistyczną Partią Robotniczą Polski. Zob. B. Dymek, *Nisau Bohdan de*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23/1, z. 96, Wrocław 1978, s. 133-134.

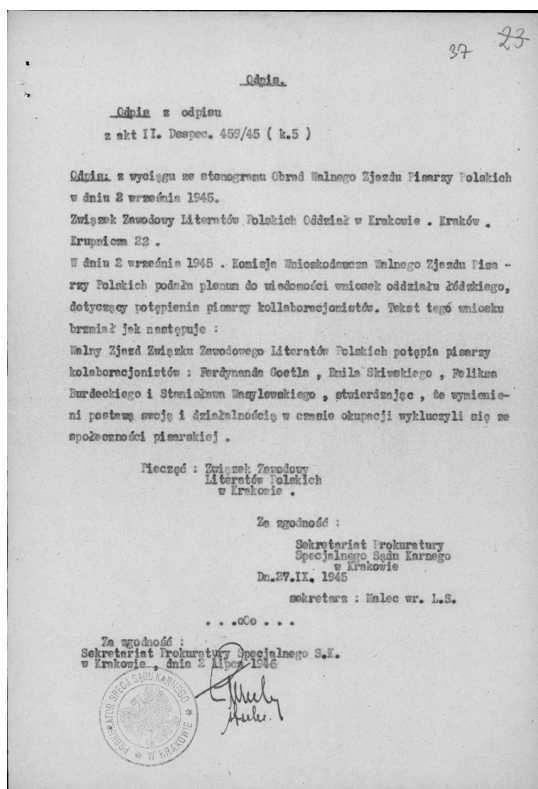
¹⁰³ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 26 września 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 33.

¹⁰⁴ Związek Zawodowy Literatów Polskich Oddział w Krakowie miał swoją siedzibę przy ulicy Krupniczej 22. Zob. IPN GK 174/644, *Odpis z odpisu Uchwały Walnego Związku Zawodowego Literatów Polskich z dnia 2 września 1945 r.*, k. 7.

¹⁰⁵ Polpress – agencja prasowa utworzona 10 marca 1944 roku w Moskwie przez Związek Patriotów Polskich. W lipcu 1945 roku siedzibę Polpressu przeniesiono do Łodzi, a następnie do Warszawy. Agencja posiadała także oddział w Krakowie.

zek Literatów Polskich potępia pisarzy kolaborantów: Ferdynanda Goetla, Emila Skińskiego i Stanisława Wasylewskiego, stwierdzając, że wymienieni postawą swoją i działalnością w czasie okupacji wykluczyli się ze społeczności piśmiennej”¹⁰⁶.

Ilustracja 5. Odpis uchwały ZZLP (1945)

Źródło: IPN, sygn. GK 174/644, k. 37.

Germanofilski periodyk – jako dowód zdrady

Niewiele wnoszące do sprawy zeznania świadków i brak dowodów zbrodniczej (antyżydowskiej) oraz pornograficznej działalności Burdeckiego spowodowały, iż prokuratura jako główny dowód w sprawie przyjęła teksty drukowane w „Przełomie” oraz filozoficzno-ideowe rozprawy publikowane w prasie niemieckiej m.in. w „Mitteilungen des Zentralforschungsinstitut für Nationale Wirtschaftsordnung und Grossraumwirtschaft” (1943)¹⁰⁷. Jednakże skompleto-

¹⁰⁶ IPN GK 174/644, *Odpis z odpisu Uchwały Walnego Związku Zawodowego Literatów Polskich z dnia 2 września 1945 r.*, k. 7.

¹⁰⁷ Dotyczyło to m.in. opublikowanego w 1943 roku tekstu *Historische Energetik und Geschichtlicher Materialismus* (*Energetyka dziejowa a materializm dziejowy*), do którego nawiązywał w „Przełomie” F. Burdecki. Zob. F. Burdecki, „*Niemiecka...*”, s. 4-5.

wanie numerów „Przełomu” natrafiło na szereg trudności. GKBZN zapoznała się z zaledwie kilkoma numerami dwutygodnika, przesłanymi przez SSK i nie posiadała żadnych innych materiałów. Odpowiedzi w sprawie dostępu do pełnych tekstów pisma nie udzieliła prokuratura Specjalnego Sądu Karnego Ekspozytura w Warszawie¹⁰⁸. Rezultatów nie przyniosły też poszukiwania prowadzone przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie, w przejętym budynku dawnego niemieckiego urzędu propagandy w Krakowie. Problemem było także sporządzenie materiału dowodowego w postaci fotokopii „Przełomu”¹⁰⁹.

W piśmie prokuratora SKK do MS z 26 marca 1946 roku znalazła się informacja o siedmiu egzemplarzach „Przełomu” (nr 2, 4, 7/8, 11, 12 i 13) oraz dodatku nadzwyczajnym z sierpnia 1944 roku¹¹⁰. Egzemplarze te, według notatki urzędowej sporządzonej 19 marca 1946 roku, znajdowały się w aktach sprawy katyńskiej w Norymberdze i miał je przewieźć do Polski prokurator NTN Stefan Kurowski¹¹¹. Trudności z ich pozyskaniem spowodowały, że podprokurator Jerzy Sawicki¹¹² podjął decyzję o skompletowaniu egzemplarzy „Przełomu” z innych źródeł. Fakt ten zaznaczył w notatce urzędowej z 30 marca 1946 roku podprokurator Stanisław Pławski¹¹³. Zadanie to zlecono prokuratorowi SSK. Notatka z 9 maja 1946 roku potwierdziła ostatecznie, że zdobycie norymberskich egzemplarzy byłoby bardzo utrudnione¹¹⁴.

Ostatecznie pozyskano pojedyncze numery dwutygodnika. Pismo prokuratura SSK A. Jagielskiego do MS z dnia 17 lipca 1946 roku¹¹⁵ zawierało informacje o włączeniu do akt następujących numerów „Przełomu”: 7/8, 11, 12 z 1944 roku wraz z dodatkiem nadzwyczajnym z końca kwietnia 1944 roku¹¹⁶. W teczkach sprawy znalazły się także teksty w języku niemieckim – „Der Umbruch” nr 7/8, z artykułami F. Burdeckiego i J.E. Skińskiego oraz niejakiego R.G. z Tschenschau (Częstochowa). Nadto ustalono, że w Bi-

¹⁰⁸ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 26 września 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do Nadzoru Prokuratorskiego MS*, k. 32-33.

¹⁰⁹ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 24 maja 1946 r. naczelnika Wydziału Zachodniego Departamentu Politycznego MSZ do MS*, k. 118.

¹¹⁰ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 5 marca 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 97-100.

¹¹¹ IPN GK 174/644, *Notatka urzędowa z dnia 19 marca 1946 r.* [podpis nieczytelny], k. 102.

¹¹² J. Sawicki wchodził w skład utworzonego w 1945 roku w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego specjalnego zespołu prokuratorów przygotowujących proces udowadniający niemiecką odpowiedzialność za zbrodnię katyńską. Obok Sawickiego należeli do niego Roman Martini i Karol Szwarc. Zob. T. Wolsza, s. 357-358.

¹¹³ IPN GK 174/644, *Notatka urzędowa z dnia 30 marca 1946 r., podprokuratora Stanisława Pławskiego*, k. 106.

¹¹⁴ IPN GK 174/644, *Notatka urzędowa z dnia 9 maja 1946 r.* [podpis nieczytelny], k. 104.

¹¹⁵ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 17 lipca 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do MS*, k. 124.

¹¹⁶ Kwerenda przeprowadzona w zasobach polskich bibliotek, w tym w Bibliotece Narodowej, Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece m.st. Warszawy, Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego oraz Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, nie pozwoliła na zweryfikowanie informacji o dodatku z kwietnia 1944 roku.

bliotece Jagiellońskiej¹¹⁷ znajdują się numery: 1, 2, 4, 7/8, 10, 12 i dodatek nadzwyczajny z końca sierpnia 1944 roku oraz egzemplarze w języku niemieckim („Der Umbruch” – nr 4 i 10 z 1944 roku). Prokuratura uzyskała także informacje o egzemplarzach „Steru”, będących w posiadaniu Kuratorium Okręgu Krakowskiego Szkolnego¹¹⁸ oraz roczników „Fali” (1940-1943)¹¹⁹, znajdujących się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej¹²⁰. W dokumentach z postępowania prowadzonego przez SSK znalazła się także informacja o jednym numerze pisma „Do Czynu” wraz z jego niemiecką wersją i artykułem Skińskiego *Porozumienie i rewolucja*. We wrześniu 1946 roku do materiału dowodowego włączono także następujące numery „Przełomu”: 3, 5/6, 9 10, 13, 14 z 1944 roku oraz w wersji niemieckiej numer 1-2 z 1945 roku¹²¹.

Zebrany materiał (zeznania świadków, numery „Przełomu” i uchwały ZZLP) stał się podstawą do przygotowania wniosku ekstradycyjnego Burdeckiego. Ten podpisany 26 września 1946 roku¹²² przez wiceprokuratora J. Brandysa, zawierał zarzuty działania na szkodę Państwa Polskiego:

[...] iż będąc redaktorem pisma propagandowego niemieckiego, wydawanego w języku polskim „Przełom” był jednocześnie autorem wielu artykułów w tym piśmie oraz wygłaszał przemówienia przez radio i w ten sposób działał czynnie w propagandzie niemieckiej, mającej na celu osłabianie ducha obronnego Polaków, nakłaniał Polaków do zaniechania oporu przeciwko okupantowi, oraz nawoływał do współpracy w zbrodniczej akcji niemieckiej, pochwalając tę akcję, wreszcie działał na szkodę polskich organizacji podziemnych i żydów, głosząc publicznie, że oni są odpowiedzialni za zbrodnie niemieckie¹²³.

2 października 1946 roku kierownik Nadzoru Prokuratorskiego przekazał do Departamentu Politycznego MSZ odpis wniosku o aresztowanie Burdeckiego i poinformował o podjęciu czynności mających na celu ekstradycję Burdeckich

¹¹⁷ Jak ustalił T. Wolsza egzemplarze wielu gadzinówek ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, a także Biblioteki Narodowej krążyły między sądami prowadzącymi procesy ich redaktorów. Zob. T. Wolsza, s. 358.

¹¹⁸ Według materiałów prokuratury „Ster” był w okresie okupacji hitlerowskiej wykorzystywany w szkołach zamiast podręczników i propagował „w swej treści utrzymanie młodzieży polskiej w kompleksie niższości wobec okupanta [...]”. Zob. IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 17 lipca 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do MS*, k. 124.

¹¹⁹ „Fala” wydawana była przez Jana Krzeczковского oraz dra Teodora Piekarskiego i drukowana w Warszawie przy ul. Marszałkowskiej 3. Zob. IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 17 lipca 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 125.

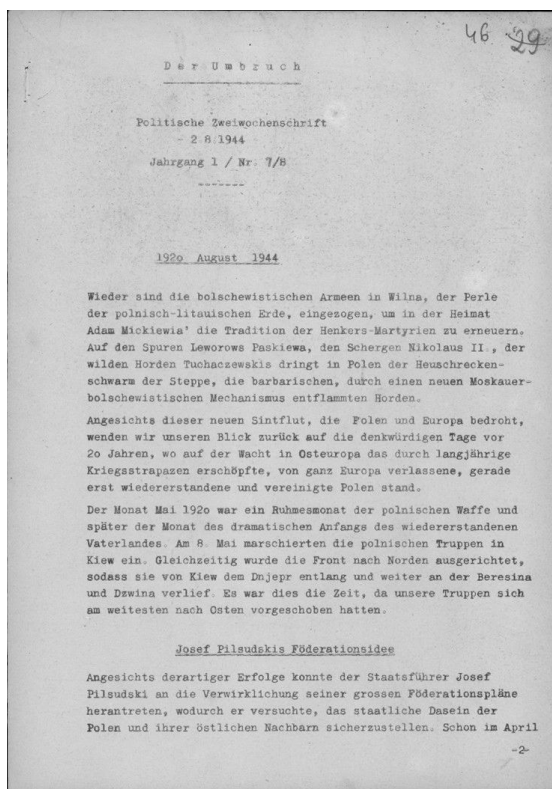
¹²⁰ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 17 lipca 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 123-125.

¹²¹ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 26 września 1946 r. prokuratora SSK w Krakowie do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 33.

¹²² Zgodnie z pismem wiceprokuratora Sądu Apelacyjnego w Warszawie Stefana Wolińskiego, materiały dające podstawę do ekstradycji przygotowane były przez prokuraturę SSK w Krakowie, już w marcu 1946 roku. Zob. IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 2 marca 1946 r. kierownika Nadzoru Prokuratorskiego do Wydziału Zachodniego Departamentu Politycznego MSZ*, k. 95.

¹²³ IPN GK 174/644, *Wniosek ekstradycyjny z 26 września 1946 r.*, k. 3-4.

Ilustracja 6. „Der Umbruch” 1944, nr 7/8

Źródło: IPN, sygn. GK 174/644, k. 46.

ze Szwajcarii¹²⁴. Dwa miesiące później, w grudniu 1946 roku naczelnik Wydziału Zachodniej i Północnej Europy MSZ T. Chromecki skierował do MS pismo z informacją, że ekstradycja z braku właściwych podstaw nie może być przeprowadzona¹²⁵. Możliwym było jedynie wydalenie Burdeckiego ze Szwajcarii do Francji¹²⁶, pod warunkiem „uzgodnienia z władzami francuskimi aresztowania

¹²⁴ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 2 października 1946 r. kierownika nadzoru prokuratorskiego do Departamentu Politycznego MSZ*, k. 136.

¹²⁵ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 10 grudnia 1946 r. [data wpływu] naczelnika Wydziału Zachodniej i Północnej Europy MSZ do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 31.

¹²⁶ Sprawa ekstradycji przestępców wojennych była poważnym problemem dla sądów polskich, głównie z powodu ukrywania się sprawców na terenie „stref okupacyjnych państw zachodnich” lub emigracji poza kontynent europejski. W praktyce przyjęto następujący tryb ekstradycyjny: państwo prowadzące postępowanie składało w Komisji Narodów Zjednoczonych do spraw Zbrodni Wojennych wniosek ekstradycyjny, z załączeniem dowodu winy, następnie wniosek kierowano do Centralnego Rejestru Poszukiwanych Przestępców Wojennych w Paryżu. Zob. L. Kubicki, *Zbrodnie wojenne w świetle prawa polskiego*, Warszawa 1963, s. 53.

go we Francji”¹²⁷. W materiałach z postępowania przygotowawczego z 1946 roku brak dalszych informacji w tej sprawie¹²⁸.

Epilog

Pokazowy zaoczny proces Burdeckiego i Skiwskiego odbył się w czerwcu 1949 roku¹²⁹. Zespołowi sędziowskiemu przewodniczył Witold Majewski wiceprezes Sądu Okręgowego w Krakowie. Oskarżycielami byli: Gustaw Auscaler i Orest Czuczkwicz. Proces odbił się szerokim echem w polskiej prasie. Szczegółowo relacjonowała go redakcja „Dziennika Polskiego”¹³⁰, o procesie pisano też na łamach „Głosu Wielkopolskiego”¹³¹.

13 czerwca 1949 roku ogłoszony został wyrok. Burdeckiego i Skiwskiego skazano zaocznie na karę dożywotnego więzienia¹³², utratę praw publicznych i obywatelskich, przepadek mienia za „działanie na szkodę narodu i państwa polskiego” oraz wspieranie reżimu hitlerowskiego „w realizowaniu planowanej eksterminacji narodu polskiego”¹³³. Odstąpienie prokuratury od wnioskowania o karę śmierci uzasadniano brakiem „faktycznej pewności czy wiadomość o wszczęciu postępowania, o terminie rozprawy dotarła do oskarżonych i że nie było im dane ostatnie słowo”¹³⁴.

W uzasadnieniu wyroku (według relacji „Dziennika Polskiego”) podano, iż „Przełom” inspirowany przez władze niemieckie, miał na celu „osłabienie postawy moralnej polskiego społeczeństwa i paraliżowanie ruchu oporu wobec okupanta”¹³⁵.

¹²⁷ IPN GK 174/644, *Pismo z dnia 10 grudnia 1946 r. naczelnika Wydziału Zachodniej i Północnej Europy MSZ do nadzoru prokuratorskiego MS*, k. 31.

¹²⁸ Kwestią otwartą pozostaje, mimo licznych hipotez, 3-letnia przerwa w postępowaniu dotyczącym redaktorów „Przełomu”. Przyczyny miały przypuszczalnie charakter polityczny – traktowanie priorytetowo sprawy katyńskiej i przegrana Sowieci w procesie norymberskim związana z próbą przypisania mordu Niemcom, dalej kształtowanie się struktur partyjnych w Polsce powojennej (połączenie PPS i PPR w grudniu 1948 roku i powstanie PZPR). Pewne światło na sprawę rzuca także fakt, że pierwszy proces redaktorów gadzinówek, który miał miejsce w Krakowie (w latach 1946-1947 i dotyczył Stanisława Wasylewskiego) zakończył się uniewinnieniem. Pierwszy wyrok skazujący zapadł dopiero w 1948 roku (Helena Wielgomas) i to on mógł być elementem decydującym o dalszym rozliczaniu kolaborantów prasowych. Powrót do sprawy Skiwskiego i Burdeckiego w 1949 roku zdaniem T. Wolszy spowodowany był ustaleniami IV Zjazdu ZZLP w Szczecinie w 1949 roku i próbą zdyskredytowania emigracji polskiej, zob. T. Wolsza, s. 360-361. Ta ostatnia hipoteza w świetle biografii Skiwskiego wydaje się jednak mylna.

¹²⁹ *Proces zdrajców narodu polskiego*, „Dziennik Polski” 1949, nr 155, s. 3; *Od endecji...*, s. 3.

¹³⁰ Obok Skiwskiego i Burdeckiego sądzeni byli: Piotr Paliwoda-Matiolański („Ilustrowany Kurier Polski”) – 4 lata więzienia, Ewa Smółka („Siew”) – 7 lat więzienia i Marian Maaka (Telepress) – 10 lat więzienia.

¹³¹ *Wyrok w procesie zdrajców narodu. Burdecki i Skiwski skazani na karę dożywotniego więzienia*, „Głos Wielkopolski” 1949, nr 163, s. 1.

¹³² Spośród ponad 40 redaktorów gadzinówek osądzonych w latach 1946-1949 jedynie Józef Stanisław („Kurier Częstochowski”) otrzymał podobny wyrok, zaś tylko Stanisław Homan karę śmierci. Zob. T. Wolsza, s. 368-369.

¹³³ *Skiwski i Burdecki skazani na dożywotnie więzienie*, „Dziennik Polski” 1949, nr 162, s. 1.

¹³⁴ *Winni są zdrady narodu. Motywy wyroku na kolaborantów z prasy gadzinowej*, „Dziennik Polski” 1949, nr 162, s. 3.

¹³⁵ *Skiwski i Burdecki...*, s. 1.

W ocenie oskarżycieli obu redaktorów łączył faszystowski kosmopolityzm, praca dla władz okupacyjnych oraz uznanie dla nacjonalizmu¹³⁶. obrońca z urzędu Julian Brem dowodził, że oskarżeni uważali swoją działalność za pożyteczną i tłumaczył ich postawę wobec władz niemieckich dezorientacją po klęsce wrześniowej spowodowaną „brakiem wytycznych co do granic współpracy z okupantem”¹³⁷.

Podsumowanie

Wobec deklaracji twórców „Przełomu”, ogłoszonej w 1944 roku: „Póki żyjemy głosić będziemy to, co za prawdę uważamy i w czym widzimy ratunek dla naszej ojczyzny”, współcześnie jednoznaczna ocena programu politycznego „Przełomu” i motywacji jego twórców, wydaje się bardzo trudna. Redaktorzy dwutygodnika nazywani bywają zarówno „nonkonformistami” (Kazimierz Polechoński)¹³⁸, „twórcami polskiego europeizmu” (T. Kornaś) i ludźmi z „głębszego podziemia” (M. Urbanowski, G. Strządała, P. Kosmala), jak i „heroicznymi zdrajcami” (Marta Fik)¹³⁹. W perspektywie interpretacyjnych rozbieżności, zaprezentowane dokumenty, poza istotnymi danymi faktograficznymi, wnoszą także dodatkowe przesłanki do oceny wyborów politycznych Grupy Przełomu. Nadto zawierają cenny materiał prasoznawczy, albowiem za takowy uznać należy dołączone do akt odbijane na powielaczu oryginały niemieckiej wersji pisma („Der Umbruch”). I wreszcie przekazy świadków, które pomimo stronniczego charakteru, pozwalają na dopełnienie obrazu działalności prasowej Burdeckiego i Skiwskiego w latach okupacji niemieckiej.

Niektóre z przedstawionych w artykule kwestii wyjaśnić i rozszerzyć mogą inne materiały źródłowe dotyczące redaktorów „Przełomu”, w tym znajdujące się w Archiwum Narodowym w Krakowie w zespole 29/749 akta Prokuratury Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie¹⁴⁰. Akta te wymagają jednak dalszych analiz i odrębnego opracowania¹⁴¹.

¹³⁶ Zob. też AIPN Kraków, 1/1394, *Akt oskarżenia przeciwko F. Burdeckiemu, J.E. Skiwskiemu i innym*, k. 1-36. Dane źródła za: T. Wolsza, s. 379.

¹³⁷ Trzydzieści lat po procesie o dwutygodniku nadal pisano, że „mamił polskiego czytelnika frazesami o Polsce jako bastionie obronnym świata zachodniego przed komunizmem”. Zob. J. Jarowiecki, J. Myśliński, A. Notkowski, *Prasa polska w latach 1939-1945*, Warszawa 1980, s. 30.

¹³⁸ K. Polechoński, *Między nonkonformizmem a kolaboracją. Kontakty polsko-niemieckie w biografii Jana Emila Skiwskiego*, „Poznańskie Studia Polonistyczne” 2023, t. 14, s. 15-48.

¹³⁹ M. Fik, *Skiwski zdrajca heroiczny?*, „Puls” 1993, nr 4 (63), s. 83-92.

¹⁴⁰ ANK, Prokuratura Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie, Akta w sprawie Feliksa Burdeckiego, Józefy Burdeckiej, Jana Emila Skiwskiego i Stanisława Kościelskiego, podejrzanych o przestępstwo z art. 1. dekrety PKWN z 31 VIII 1944 r. (zbrodnie faszystowsko-hitlerowskie). Postępowanie zawieszono (nieznane miejsce pobytu podejrzanych), sygn. 29/749/2715 oraz Akta w sprawie przeciwko Feliksowi Burdeckiemu, Józefie Burdeckiej podejrzanych z art. 1 dekr. PKWN z 31 VIII 1944 r. (1. Szerzenie w czasopiśmie „Fala” i „Ster” wydawanym podczas okupacji pornografii wśród młodzieży 2. Podżeganie do mordowania Żydów), sygn. 29/1305/1552.

¹⁴¹ Składam podziękowania prof. Tadeuszowi Gadkowskiemu i Michałowi Włodarkowi z Uniwersytetu Kaliskiego oraz dr. Jakobowi Maziarzowi z Zakładu Historii Prawa UJ za pomoc w interpretacji materiałów źródłowych. Odrębne słowa wdzięczności kieruję pod adresem pracowników

Bibliografia:

- Archiwum Narodowe w Krakowie, Prokuratura Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie, Akta w sprawie Feliksa Burdeckiego, Józefy Burdeckiej, Jana Emila Skińskiego i Stanisława Kościelskiego, podejrzanych o przestępstwo z art. 1. dekretu PKWN z 31 VIII 1944 r., sygn. 29/749/2715.
- Archiwum Narodowe w Krakowie, Prokuratura Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie, Akta w sprawie przeciwko Feliksowi Burdeckiemu, Józefie Burdeckiej podejrzanych z art. 1 dekr. PKWN z 31 VIII 1944 r., sygn. 290/1395/1552.
- Bańkowska Małgorzata, *Jan Emil Skiński – krytyk niepokorny. (Z redakcji „Pionu” i „Przełomu” do Biblioteka National w Caracas)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum” 2022, nr 2, s. 73-101.
- Bassalik Kazimierz (1879-1960), w: *Czy wiesz kto to jest*, pod red. Stanisława Łozy, Warszawa 1938, s. 29.
- Bereza Arkadiusz, *Prokuratura Sądu Najwyższego w latach 1945-1950*, w: *Regnare, gubernare, administrare. Z dziejów administracji, sądownictwa i nauki prawa. Prace dedykowane profesorowi Jerzemu Malcowi z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. Stanisław Grodziski i Andrzej Dziadzio, Kraków 2012, s. 139-152.
- Bogusław Leśnodorski 1914-1985, <https://ihpan.edu.pl/zmarli/lesnodorski-boguslaw-1914-1985/>.
- Burdecki Feliks, „*Niemiecka propaganda*”, „Przełom” 1944, nr 5/6, s. 4-5.
- Burdecki Feliks, *Rodacy!*, „Przełom” 1944, nr 1, s. 1-3
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego*, „Dziennik Ustaw” 1944, nr 4, poz. 16.
- Dekret z dnia 16 lutego 1945 r. o zmianie dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla Zdrajców Narodu Polskiego*, „Dziennik Ustaw” 1945, nr 7, poz. 29.
- Dekret z dnia 6 czerwca 1945 r. o zmianie przepisów kodeksu postępowania karnego*, „Dziennik Ustaw” 1945, nr 25, poz. 148.
- Dekret z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa*, „Dziennik Ustaw” 1946, nr 30, poz. 192.
- Dobroszycki Lucjan, *Założenia i organizacja prasy niemieckiej w języku polskim w tzw. Generalnej Guberni w latach 1939-1945 w świetle dokumentów*, „Rocznik Historii Czołpismnictwa Polskiego” 1967, t. 6, z. 1, s. 245-280.
- Dróżdż Andrzej, *Polska racja stanu a wyobrażenia Paneuropy w utopijnej powieści Feliksa Burdeckiego pt. Babel (1931)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2017, t. 18, nr 247, s. 26-39.
- Dymek Benon, *Nisau Bohdan de*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 23/1, z. 96, Wrocław 1978, s. 133-134.
- Dzieje rodu de Nisau*, [maszynopis w zbiorach rodziny Jerzego de Nisau].

- Dz.[iki] S.[ylwester], *Prasa gadzinowa*, w: *Encyklopedia wiedzy o prasie*, pod red. Julia-
na Maślanki, Kraków 1976, s. 171.
- Fik Marta, *Skiwski zdrajca heroiczny?*, „Puls” 1993, nr 4 (63), s. 83-92.
- Głowiński Tomasz, *Kolaboracja do końca. Wystąpienia radiowe dr Feliksa Burdeckie-
go w Krakowie jesienią 1944*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2003, nr 3,
s. 295-331.
- Guzik-Makaruk Ewa M., Pływaczewski Emil W., Wieczorek Leszek, Kardela Piotr A.,
Pogorzelski Jędrzej D., *Prokuratura w Polsce od odzyskania niepodległości do cza-
sów współczesnych*, Warszawa 2022.
- Informator sądowy na rok 1947/1948*, Warszawa 1947.
- Instytut Pamięci Narodowej, Najwyższy Trybunał Narodowy w Warszawie 1946-1948,
Akta z procesu Józefa Bühlera byłego sekretarza stanu i szefa rządu Generalnego
Gubernatorstwa, sygn. IPN GK 196/380; IPN GK 196/385.
- Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitle-
rowskich w Krakowie 1945-1949, Akta w sprawie przeciwko Burdeckiemu Felik-
sowi, byłemu redaktorowi hitlerowskiego pisma „Przełom”, sygn. IPN GK 174/644.
- Jarowiecki Jerzy, *Prasa podziemna w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocz-
nik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1976, t. 15, z. 2, s. 139-169.
- Jarowiecki Jerzy, Myśliński Jerzy, Notkowski Andrzej, *Prasa polska w latach 1939-1945*,
Warszawa 1980.
- Kornaś Tadeusz, „Przełom” – ostatnia próba kolaboracji z nazizmem, „Najwyższy
Czas!” 2001, nr 27/28, s. XLII-XLIII.
- Kosmala Piotr, *Koncepcje europejskie grupy „Przełomu” (1944-1945)*, „Politeja” 2007,
nr 2, s. 167-186.
- Kosmala Piotr, *Na straży Starego Kontynentu. Jedność Europy w polskiej myśli konser-
watywnej lat 1914-1945*, Warszawa 2020.
- Kosmala Piotr, *Przełom*, w: *Encyklopedia białych plam*, t. 15, Radom 2005, s. 105-109.
- Kozioł Konrad, *Polityczna i ustrojowa rola prokuratury w okresie po II wojnie światowej
w ustawie z 20 lipca 1950 roku o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd
Prawno- Ekonomiczny” 2015, nr 4, s. 103-110.
- Kwiatkowski Tadeusz (1920-2007), w: *Słownik współczesnych pisarzy polskich*, t. 2, pod
red. Ewy Korzeniewskiej, Warszawa 1964, s. 320-321.
- Leśnodorski Bogusław Jan (1914-1985), w: *Wielka encyklopedia PWN*, t. 15, Warszawa
2003, s. 486.
- Mielcarek Tomasz, *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Pol-
sce ze szczególnym uwzględnieniem oddziału w Poznaniu. Funkcjonowanie i działal-
ność 1945-1984*, Poznań 2024.
- Nisau Jerzy de, „Trzecia możliwość”, „Przełom” 1944, nr 11, s. 2-3.
- Od endecji do kolaboracji. Trzeci dzień procesu Burdeckiego, Skiwskiego i towarzyszy*,
„Dziennik Polski” 1949, nr 157, s. 3.
- Oświęcim – pomnik niemieckiego bestialstwa. Przemówienia prokuratorów w procesie
krakowskim*, „Dziennik Zachodni” 1947, nr 343, s. 2.
- Piotrowski Stanisław, *Dziennik Hansa Franka*, wyd. 2, Warszawa 1957.
- Polechoński Krzysztof, *Między nonkonformizmem a kolaboracją. Kontakty polsko-nie-
mieckie w biografii Jana Emila Skiwskiego*, „Poznańskie Studia Polonistyczne” 2023,
t. 14, s. 15-48.
- Proces zdrajców narodu polskiego*, „Dziennik Polski” 1949, nr 155, s. 3.

- Przełomowiec, *Listy, listy...*, „Przełom” 1944, nr 7/8, s. 5
- Ronikier Jerzy, *Rada Główna Opiekuńcza (RGO), Tarcza i Uprawa – wspólne kierunki działania*, „Wiadomości Ziemiańskie” 2007, nr 32, s. 37-44.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego, „Dziennik Ustaw” 1928, nr 33, poz. 313.
- Schnepf Zuzanna, *Losy pracowników niemieckiej gadzinówki „Nowy Kurier Warszawski” w świetle powojennych procesów z dekretu sierpniowego*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2006, nr 2, s. 132-159.
- Skiwski i Burdecki skazani na dożywotnie więzienie, „Dziennik Polski” 1949, nr 162, s. 1.
- Skwarczyńska Stefania (1902-1988), w: *Wielka encyklopedia PWN*, t. 25, Warszawa 2004, s. 188.
- Stefan Marian Nowiński [nekrolog], <https://www.jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/866021/edition/834207?language=en>.
- Strządała Gawęł, *Koncepcja zjednoczonej Europy Jana Emila Skiwskiego i Feliksa Burdeckiego na łamach krakowskiego „Przełomu” (1944-1945)*, „Studia Historyczne” 2007, z. 1, s. 63-78.
- Urbanowski Maciej, *Burdecki Feliks*, w: *Słownik pisarzy polskich*, pod red. Elżbiety Zarych Arkadiusza Łatuska, Kraków cop. 2008, s. 66-67.
- Urbanowski Maciej, *Człowiek z głębszego podziemia. Życie i twórczość Jana Emila Skiwskiego*, Kraków 2003.
- Urbanowski Maciej, *Jan Emil Skiwski jako krytyk literacki*, w: Skiwski Jan Emil, *Na przełaj oraz inne szkice o literaturze i kulturze*, oprac. M. Urbanowski, Kraków 1999, s. 5-27.
- Urbanowski Maciej, *Skiwski Jan Emil Władysław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Warszawa 1997-1998, s. 190-193.
- Wdowska Katarzyna, *Prasa gadzinowa na Kielecczyźnie na przykładzie „Kuriera Kieleckiego” (1940-1944)*, „Infotezy” 2024, nr 1(16), s. 11-43.
- Winni są zdrady narodu. Motywy wyroku na kolaborantów z prasy gadzinowej, „Dziennik Polski” 1949, nr 162, s. 3.
- Wolsza Tadeusz, *Gadzinówki przed sądem Polski Ludowej (1946-1949)*, „Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały” 2014, t. 12, s. 349-381.
- Woźniakowski Krzysztof, *Polskojęzyczna prasa gadzinowa czasów okupacji hitlerowskiej 1939-1945. Studia i szkice zebrane*, Kraków 2014.
- Woźniakowski Krzysztof, *Polskojęzyczna prasa gadzinowa w tzw. Starej Rzeszy 1939-1945*, Kraków 2001.
- Wójcik Władysława, *Niemiecka prasa w języku polskim dla Polaków wydawana w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945. (Ogólna charakterystyka)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Prace Bibliotekoznawcze” 1987, t. 4, s. 173-225.
- Wójcik Władysława, *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa: (1939-1945)*, Kraków 1988.
- Wyka Kazimierz (1910-1975), w: *Słownik współczesnych pisarzy polskich*, t. 3, pod red. Ewy Korzeniewskiej, Warszawa 1964, s. 549-554.
- „Wykorzystać, a nawet stworzyć każdą możliwość...”. Życiorys Feliksa Burdeckiego (1904-1991), przeł. Tomasz Gabiś, oprac. Piotr Kosmala, „Arcana” 2010, nr 2-3, s. 167-185.

Wyrok w procesie zdrajców narodu. Burdecki i Skiwski skazani na karę dożywotniego więzienia, „Głos Wielkopolski” 1949, nr 163, s. 1.

Zięba Jan, *Człowiek, który ryzykował (Jana Emila Skińskiego droga od modernizmu do faszyzmu)*, „Teksty Drugie” 2000, nr 6, s. 153-162.

Małgorzata Bańkowska

Dwutygodnik „Przełom” i jego twórcy w świetle akt Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie (1946)

W kwietniu 1944 roku Feliks Burdecki wraz z Janem Emilem Skińskim i Jerzym de Nisau założyli proniemiecki dwutygodnik w języku polskim „Przełom”. Program pisma zdeterminowały proniemieckie i profaszystowskie poglądy jego redaktorów. Łamy dwutygodnika wypełniały antysowieckie hasła oraz wezwania do zaprzestania partyzanckich akcji przeciwko niemieckiemu okupantowi. Twórcy „Przełomu” głosili także hasła solidaryzmu europejskiego i dominacji Niemiec w powojennej Europie. Program ten tłumaczono zagrożeniami związanymi z polityką Związku Sowieckiego i państw alianckich wobec Polski. Ostatni numer pisma ukazał się na początku 1945 roku. W archiwach Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie znajdują się, odtajnione w 2018 roku, akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie z lat 1945-1949 w sprawie przeciwko Feliksowi Burdeckiemu, byłemu redaktorowi hitlerowskiego pisma „Przełom”. Materiały te obok zeznań świadków i korespondencji sądowej zawierają także oryginalne egzemplarze pisma, w tym jego wersji niemieckojęzycznej – „Der Umbruch. Politische Zweiwochenschrift”. Celem artykułu jest prezentacja dokumentów dotyczących prasowej działalności Feliksa Burdeckiego i jego współpracowników – Jana Emila Skińskiego i Jerzego de Nisau. Materiał ten stanowi cenne źródło do badań prasoznawczych, odsłania bowiem nowe fakty i konteksty interpretacyjne proniemieckiej prasy wydawanej w Polsce w okresie drugiej wojny światowej.

Słowa kluczowe: „Przełom” (1944-1945), Burdecki Feliks (1904-1991), Skiwski Jan Emil (1894-1956), Jerzy de Nisau (1892-1974), prasa gadzinowa, II wojna światowa (1939-1945), Specjalny Sąd Karny w Krakowie

Biweekly “Przełom” and its editors in the light of the files of the District Commission for the Investigation of German Crimes in Cracow (1946)

In April 1944, Feliks Burdecki, together with Jan Emil Skiwski and Jerzy de Nisau, founded the pro-German biweekly in Polish, “Przełom”. The magazine’s programme was determined by the pro-German and pro-fascist views of its editors. The biweekly featured anti-Soviet slogans and calls for the cessation of partisan activities against the German occupiers. Its authors also preached slogans of European solidarity and German domination in post-war Europe. This agenda was explained by the threats posed by the policies of the Soviet Union and the Allied states towards Poland. The last issue of the magazine was published in early 1945. In the archives of the Institute of National Remembrance in Warsaw are the files of the District Commission for the Investigation of German Crimes in Krakow from 1945-1949, declassified in 2018, in the case against Burdecki Feliks, former editor of the Nazi magazine. “Przełom”. In addition to witness statements and correspondence, the trial documents also collected original copies of the magazine, in-

cluding its German-language version “Der Umbruch. Politische Zweiwochenschrift”. The purpose of this article is to present documents relating to the press activities of Feliks Burdecki and his associates Jan Emil Skiwski and Jerzy de Nisau. This material is a valuable source for press studies, as it reveals new facts and interpretative contexts of the pro-German press published in Poland during the Second World War.

Key words: “Przełom” (1944-1945), Burdecki Feliks (1904-1991), Skiwski Jan Emil (1894-1956), Jerzy de Nisau (1892-1974), gaga press, world war (1939-1945), Special Criminal Court in Krakow

Data zgłoszenia tekstu: 04.04.2025

Data akceptacji tekstu: 06.05.2025